

УДК32:316.444(477)

О. О. Безрук

ПОЛІТИЧНА МОБІЛЬНІСТЬ В УКРАЇНІ У КОНТЕКСТІ ТРАНЗИТОЛОГІЧНОЇ ПАРАДИГМИ: ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ

Проаналізовано низку концепцій транзитологічної парадигми та виділено засадничі орієнтири теоретичної моделі транзиту в умовах українських соціально-політичних реалій. Розглянуто основні особливості процесів політичної мобільності за умов демократичного транзиту та їхній взаємовплив. Висвітлено деякі аспекти політичної мобільності в розвинутих країнах та державах, що знаходяться в стадії трансформації.

Встановлено, що альтернативні розробки та вдосконалення змісту моделей переходу до демократії не призвели до проектування теоретичної конструкції, спроможної адекватно пояснювати трансформаційні процеси в країнах пострадянського простору, зокрема, в Україні.

Ключові слова: політична мобільність, демократичний транзит, трансформаційні процеси.

Произведён анализ ряда концепций транзитологической парадигмы и выделены основные ориентиры теоретической модели транзита в условиях украинских социально-политических реалий. Рассмотрены основные особенности процессов политической мобильности в условиях демократического транзита и их взаимовлияние. Освещены некоторые аспекты политической мобильности в развитых странах и государствах, находящихся в стадии трансформации.

Установлено, что альтернативные разработки и совершенствования содержания моделей перехода к демократии не повлекли проектирования теоретической конструкции, способной адекватно объяснить трансформационные процессы в странах постсоветского пространства, в частности, в Украине.

Ключевые слова: политическая мобильность, демократический транзит, трансформационные процессы.

Analyzed a number of concepts transitional paradigm and highlighted basic guidelines theoretical model transit with Ukrainian social and political realities. The basic features of the political process under conditions of democratic mobility transit and their mutual influence. Deals with some aspects of the political mobility in developed countries and countries that are in a stage of transition.

Established that alternative design and content development models of transition to democracy did not lead to the design of a theoretical construct capable of adequately explain the transition process in the former Soviet Union, including Ukraine.

Keywords: political mobility, democratic transit, transformation processes.

Постановка проблеми. Посилення процесів політичної мобільності зумовлених руйнацією системи біполярного світ, що виявився у розпаді СРСР та конгломерату країн Організації Варшавського договору, крах комуністичних

режимів, виникнення на пострадянському просторі національних держав, – усе це дало привід для дискурсу щодо нової організації відносин між країнами світу. Президент США Дж. Буш оголосив про розбудову «нового світового порядку», філософ та політолог Ф. Фукуяма констатував факт «кінця історії», що ознаменувався остаточною перемогою ліберальних цінностей [7]. Але на практиці виявилось, що історико-політичний процес триває. Якщо, наприклад, країни Східної Європи та Прибалтики досить оперативно перейшли на тренд демократії, то в інших посткомуністичних країнах, зокрема в Україні, цей перехід (транзиція) триває й досі. Така нерівномірність розповсюдження демократії показала, що процес транзиту не є уніфікованим. Факт переходу зумовив виникнення так званої «транзитологічної парадигми», в межах якої дослідники намагалися пояснити особливості трансформації авторитарних та тоталітарних режимів у демократичний за різних політичних, соціально-економічних, культурних умов існування суспільства.

Події 2013–2014 рр. в Україні викликають необхідність нового переосмислення транзитологічної парадигми та окреслення основних напрямів демократичного переходу з урахуванням процесів політичної мобільності.

Аналіз актуальних досліджень. Проблематика демократичного транзиту розглянута, зокрема, в наукових працях Д. Растоу, Г. О’Доннела, Ф. Шміттера, А. Пшеворського, Т. Карозерса, С. Хантінгтона, С. Ліпсета, Г. Алмонда, С. Верба, Р. Інглхарта, Л. Пай, Ф. Закарія, Р. Каплан, Д. Снайдера, Е. Менсфілда, Е. Чуа, Т. Кузьо, К. Оффе.

На пострадянському просторі, а також в Україні, концепції транзиту або його аспекти представлені в дослідженнях О. Мельвіля, А. Колодій, О. Харитонові, В. Гельмана, Н. Латигіної, О. Романюка та ін.

Наукові дослідження політичної мобільності представлені в меншому обсязі. Різні аспекти цього процесу розглянуто в роботах П. Сорокіна, С. Ліпсета, Р. Дарендорфа, В. Парсонса, Д. Уррі, Е. Кауфмана, Е. Ласло, Дж. Лавлока, Б. Латура, Ю. Качанова, В. Амеліна, М. Пінчука та інших.

Метою статті є визначення основних параметрів збалансованої моделі демократичного транзиту для України (на засадах теоретичного аналізу комплексу концепцій транзитологічної парадигми), з урахуванням впливу процесів політичної мобільності.

Виклад основного матеріалу. У межах дослідження впливу політичної мобільності за умов демократичного транзиту в сучасній Україні, доцільно розглянути основні моделі цього процесу – «процедурну», «хвиль демократизації», «структурну», «стадіалізму», «позитивістську», запропоновані світовою політичною наукою.

Перший варіант транзитологічної парадигми був запропонований Д. Растроу, доповнений Г. О'Доннелом та Ф. Шміттером і був зорієнтований саме на ліберально-демократичні цінності.

Д. Растроу, узагальнивши досвід транзиції певних країн, заклав підґрунтя так званого «процедурного» підходу та дійшов висновку, що процес переходу до демократії складається з трьох етапів:

- 1) «підготовча фаза», відмітною рисою якої є не плюралізм, а поляризація політичних інтересів;
- 2) «фаза прийняття рішення», на якій полягає пакт або пакти, що включають вироблення і усвідомлене прийняття демократичних правил;
- 3) «фаза звикання», коли відбувається закріплення цінностей демократії, а також політичних процедур та інститутів [6, с. 24].

Доповнену «процедурну» модель представили Г. О'Доннел і Ф. Шміттер, які виділили три основні стадії переходу до демократії:

- 1) лібералізація яка передбачає процес інституціоналізації цивільних свобод без зміни владного апарату; результатом цього стає побудова «опікунської демократії» (тобто здійснюється опіка частіше всього військового апарату над демократичними інститутами);
- 2) демократизація – період інституціоналізації демократичних норм і правил, успішність якого залежить від виконання двох умов: демонтажу колишнього авторитарного режиму і свідомого вибору політичними силами

демократичних інститутів і процедур; в процесі демократизації відбувається зміна всієї структури політичної влади і підготовка вільних змагальних виборів, які формують основу демократичної політичної системи;

3) соціалізація громадян, яка передбачає засвоєння ними нових демократичних норм і цінностей [6].

Пізніше, Т. Карозерс інтерпретує ці фази, як «відкриття», «прорив» та «консолідацію».

Інший варіант перехідної моделі, що складається з двох періодів, був запропонований А. Пшеворським:

1) лібералізації і

2) демократизації, що ділиться на дві стадії – «вивільнення з-під авторитарного режиму» і «конституювання демократичного правління» [5].

С. Хантінгтон пропонує розглядати демократичні зміни як хвильоподібні. При цьому «хвиля демократизації» інтерпретується як «група переходів від недемократичних до демократичних режимів, що відбуваються в певний проміжок часу, та за кількістю істотно переважають переходи в протилежному напрямку протягом певного періоду» [9, с. 26].

Становлення демократичних режимів по країнах згідно з цим підходом відбувається нерівномірно. При цьому зазначається, що «найчастіше визначити момент переходу від одного режиму до іншого можна лише умовно», також, як тільки умовно можна визначити «дати хвиль демократизації й відливів» [8, с. 26].

С. Хантінгтон зазначає, що в сучасному світі відбулися три хвилі демократизації, але не всі переходи до демократії були під час цих хвиль. Перші дві хвилі супроводжувалися зворотнім «відливом», під час якого деякі країни поверталися до недемократичного правління. Тому можна лише умовно встановити момент переходу від одного режиму до іншого й визначити дати хвиль демократизації [8, с. 92].

С. Хантінгтон оцінює етап 1980–1990 рр. транзиту, як третю хвилю демократизації, що охопила велику групу країн. Характеризуючи цей процес як

світову демократичну революцію, він відзначає, що до початку 90-х років «демократія розглядається як єдина легітимна і життєздатна альтернатива авторитарного режиму будь-якого типу» [9, с.72].

Представники так званого «структурного» підходу до аналізу демократизації (С. Ліпсет, Г. Алмонд, С. Верба, Р. Інглхарт, Л. Пай) вважають, що існує зв'язок між деякими соціально-економічними і культурними факторами, і ймовірністю встановлення та збереження демократичних режимів у різних країнах. Ця залежність розуміється саме, як структурна передумова демократизації, тобто обумовлена впливом тих чи інших об'єктивних суспільних структур, а не суб'єктивними намірами і діями учасників політичного процесу. В якості основних виділяються три типи структурних передумов демократії:

- набуття національної єдності та релевантної ідентичності;
- досягнення досить високого рівня економічного розвитку;
- масове розповсюдження таких культурних норм та цінностей, які передбачають визнання демократичних принципів, довіру до основних політичних інститутів, міжособистісне довіру, почуття громадянськості і т. ін.. [11, с. 57].

Гальмування демократичних перетворень, виникнення етнічних конфліктів (Югославія, Чечня та ін..), прихід до влади в деяких країнах лідерів з диктаторськими ознаками зумовило появу так званої концепції «стадіалізму», яку Т. Карозерс назвав «демократичним песимізмом» [2]. Представники цієї парадигми (Ф. Закарія, Р. Каплан, Д. Снайдер, Е. Менсфілд, Е. Чуа) дійшли до висновку, що необхідно дотримуватися чіткої послідовності переходу до демократії. Оскільки, деякі країни не готові до встановлення демократичних інституцій, «необхідно відкласти процес демократизації на невизначений час. Стимуляція демократизації може призвести до небажаних наслідків» [цит. за: 2].

Російським політологом А. Мельвілем в контексті переосмислення ліберально-демократичних ціннісних орієнтацій транзитології пропонується

переорієнтуватися на позитивістський підхід. На його думку, у найбільш успішних випадках модель переходу до демократії підкорялася певній логіці дій і подій [4]. Як правило, південноєвропейські та латиноамериканські демократизації починалися зверху, тобто від правлячої еліти, яка складалася з реформаторів і консерваторів. Початок реформ супроводжувала попередня «лібералізація», яка могла включати в себе поєднання політичних і соціальних змін – ослаблення цензури в ЗМІ, відновлення низки індивідуальних юридичних гарантій, звільнення більшості політичних ув'язнених і т. ін. Реформатори, проводячи реформи поступово, намагалися протистояти консервативним силам режиму. Це вело до зростання суспільної напруженості і загострення конфліктів. Вирішення даного протиріччя відбувалося не як перемога однієї політичної сили над іншою, а як «оформлення особливого роду пакту між змагаються сторонами, що встановлює «правила гри» на наступних етапах демократизації і певні гарантії для тих, хто програв». За цим відбувалися установчі вибори, в результаті яких до влади приходили і проводили реформи не політики, а представники опозиції. Наступний етап - «вибори розчарування», які передавали владу в руки вихідців з попередніх правлячих еліт, котрі в цілому не прагнули до реакційної реставрації старого режиму. Таким чином, відбувалася інституціоналізація демократичних процедур, яка була основою для побудови в майбутньому консолідованої демократії.

Складність і певну послідовність етапів переходу посттоталітарних держав підкреслює і К. Оффе. Вона полягає у труднощах реформування економіки та розбудові національної держави. Його модель транзиту розшифровується наступним чином:

встановлення політичної демократії,
ринкової економіки
та створення національної державності [6].

Схему К. Оффе доповнює модель Т. Кузьо, який на ґрунті аналізу демократичних перетворень у пострадянських країнах, дійшов до висновку, «що швидкий розрив з минулим став можливим тільки в регіонах з міцною

національною ідентичністю (як то три держави Балтії, Західна Україна, Польща) [6, с. 38].

До трьохструктурної моделі К. Оффе, Т. Кузьо додає четверту структурну компоненту – формування політичної нації.

Аналіз сучасної політологічної літератури з транзитологічної проблематики свідчить, що крім вищезазначених (певним чином залучених до активного обговорення науковим співтовариством) моделей переходу до демократії, існують інші авторські варіанти транзитологічної парадигми, зокрема теоретичні конструкції демократизації пострадянських країн.

Наприклад, російські дослідники, зокрема, В. Гельман, запропонували власну інтерпретацію моделі переходу, суто, на пострадянському просторі. Так, В. Гельман виділяє структурні параметри, які визначають відмінність посткомуністичних режимів, роблячи акцент на перших трьох з них:

- механізм зміни політичної влади;
- характеристики акторів політичного режиму;
- співвідношення формальних і неформальних інститутів політичного режиму;
- характер проведення виборів;
- роль представницьких інститутів;
- роль політичних партій;
- роль засобів масової інформації (ЗМІ).

Система зміни політичної влади в певній мірі виявляється для перехідних режимів важливіше, ніж механізм приходу до влади. Основними варіантами зміни влади в недемократичних режимах, на думку В. Гельмана, є революція, путч і пакт еліт [1].

Інший представник пострадянської науки – О. Харитонова [10] вважає, що для країн пострадянського простору можна виділити дві схеми переходу до демократії – кооперативну і конкурентну. Кооперативна включає в себе поступову та послідовну лібералізацію політичного режиму, акуратний і

контрольований демонтаж ряду змертвілих інститутів колишньої системи при розумному відтворенні зберегли можливість функціонування старих і конституювання нових демократичних інститутів, ресоціалізацію населення. Ця модель найбільш оптимальна; вона є результатом компромісу політичних сил. Конкурентна схема обмежена авторитарними моментами. Вона складається з різкої лібералізації, розпаду колишньої політичної системи, спроби впровадження нових демократичних інститутів будь-яку ціну, нерідко всупереч опору як зверху, так і знизу. Дана модель передбачає прискорену і поверхневу лібералізацію і швидке проведення демократичних виборів, в результаті яких від влади відсторонюється стара еліта. Внаслідок слабкості нових інститутів можливі спроби реставрації недемократичного режиму.

Аналізуючи всі вище представлені моделі переходу до демократії в контексті визначення методологічних засад щодо виявлення особливостей демократичних перетворень саме в українському суспільстві, можна дійти висновку, що кожна з представлених теоретичних конструкцій демократичного транзиту не є оптимальною, тобто кожна з них акцентує увагу на одному аспекті явно за рахунок нівелювання іншого. Наприклад, якщо структурний підхід орієнтується на наявність «об'єктивних» соціальних, економічних, культурних та інших факторів, що впливають на благополучний або неблагополучний результат демократичних перетворень, то процедурний в якості необхідної підстави демократизації і демократії виділяє, насамперед, дії політичних авторів, які здійснюють цей процес перетворень. Або, що стосується варіанта «процедурної» моделі А. Пшеворського, то вона явно «не враховує соціально-економічний аспект проблеми переходу країн до демократії» [цит. за: 3].

Відповідність цього висновку реальній ситуації в сучасній політичній науці можна проілюструвати й твердженнями авторів моделі «стадіалізму», що поставили під сумнів не тільки класичні (ліберально-демократичні) цінності демократичних перетворень, а, й взагалі, релевантність транзитологічної парадигми навколишній дійсності.

Крім того, слід зазначити, що й подальший розвиток та вдосконалення змісту цих моделей переходу до демократії (через обґрунтування напряду демократизації та переорієнтацію на проблему консолідації демократії) не призвели до розробки теоретичної конструкції, спроможної адекватно інтерпретувати демократичні трансформації в країнах пострадянського простору, зокрема, в Україні.

Тобто, ця модель має орієнтуватися:

на аналіз взаємодії та взаємовпливу основних інституцій сучасної політичної системи ;

на інтерпретацію механізмів просування політичних акторів в системі політичної ієрархії в умовах постійного функціонального відтворення і змін всіх компонентів політичної системи;

на дослідження механізму структурних змін, в підвалинах якого знаходиться протистояння політичних акторів за розподіл і перерозподіл владних повноважень.

Аналіз змісту запропонованих моделей переходу до демократії з позиції вимог обраних методологічних засад дозволяє дійти висновку, що найбільш відповідною до них є чотирьохструктурна конструкція демократичного транзиту Т. Кузьо. Тобто, транзит до демократії в українському суспільстві слід аналізувати з позиції існування певної структури демократичних перетворень:

встановлення політичної демократії,
ринкової економіки
створення національної державності
та формування політичної нації [6].

Саме з цих позицій, на наш погляд, з'являється реальна можливість розробки комплексу напрямків демократизації в умовах української реальності, враховуючи особливості розвитку останньої.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Перехід до демократії в сучасному українському суспільстві мав би орієнтуватися виключно на так звану «еволюційну» форму трансформацій, тобто, на зміну

правлячих еліт виключно мирним шляхом, не звертаючись до насильницьких засобів розв'язання політичного протистояння – революцій чи повноцінної громадянської війни (так званої «революційної» форми перерозподілу владних повноважень). Однак, ситуація в Україні розвивається за революційною траєкторією. Це зумовлено як накопиченням протестного потенціалу у суспільстві, так і зовнішніми чинниками.

Виходячи з аналізу змісту транзиції до демократії в сучасній Україні та її основних напрямків, можна стверджувати, що демократичні перетворення є, насамперед, певними умовами прискорення процесу політичної мобільності, оскільки:

1. Змінюється політична система (політичний режим);
2. Змінюється центр тяжіння політичної влади;
3. Посилюються процеси циркуляції політичних еліт;
4. Відбувається мобілізація ресурсів влади: людських, економічних, інформаційних та інших.
5. Відбувається формування нових політичних інституцій.

Так чи інакше, але процес переходу до демократії тісно пов'язаний з формуванням демократичних інститутів та руйнацією попередніх. Тобто, існування демократичного режиму забезпечується роботою саме інститутів, які функціонують на засадах чітко окреслених правових норм та виступають контуром (провідником) політичної мобільності.

При цьому, слід враховувати, що масштаби залучення до суспільних перетворень різних соціальних та політичних сил завдяки здатності політично активних суб'єктів консолідуватися до конкретних політичних груп задля досягнення мети (один із аспектів процесу політичної мобільності) певним чином характеризують рівень політичної активності членів соціуму, тобто не тільки рівень формування громадянського суспільства, але й рівень демократичних перетворень.

На сучасному етапі, дестабілізація та військовий конфлікт в Україні вносять свої корективи щодо сценаріїв транзиту та несуть в собі загрози відливу «хвиль» демократичних перетворень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гельман В. Я. Трансформация в России: политический режим и демократическая оппозиция / В. Я. Гельман. — М. : РОССПЭН, 1999. — 320 с.
2. Карозерс Т. Ошибка теории поэтапной демократизации / Т. Карозерс // Pro et Contra. — 2007. — янв-фев. — С. 85—102.
3. Колодій А. *Траєкторія демократичного переходу в Україні* / А. Колодій // Трансформація в Польщі і в Україні: 1989–2009: Вибрані аспекти. — К. : КНС, 2010. — С. 23—38.
4. Мельвиль А. Ю. Демократические транзиты (теоретико-методологические и прикладные аспекты) / А. Ю. Мельвиль. — М. : МОНФ, 1999. — 108 с.
5. Пшеворский А. Демократия и рынок. Политические и экономические реформы в Восточной Европе и Латинской Америке / Адам Пшеворский ; [пер. с англ. / под ред. В. А. Бажанова]. — М. : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2000. — 320 с.
6. Романюк О. І. Від тоталітаризму до демократії та національної державності: системний аналіз посткомуністичних трансформацій / О. І. Романюк. — Харків : ХДАК, 2011. — 376 с.
7. Фукуяма Ф. Конец истории и последний человек ; [пер.с англ.] / Френсис Фукуяма. — М. : АСТ : Ермак, 2005. — 588 с.
8. Хантингтон С. Будущее демократического процесса: от экспансии к консолидации / С. Хантингтон // МЭиМО. — 1995. — № 6.— С. 90—97.
9. Хантингтон С. Третья волна. Демократизация в конце XX века / С. Хантингтон. — М. : РОССПЭН, 2003. — 368 с.
10. Харитонова О. Г. Генезис демократии (Попытка реконструкции логики транзитологических моделей) / О. Г. Харитонова // Полис. — 1995. — № 5. — С. 70—79.
11. Хейвуд Э. Политология : [учеб. для студ. вузов] / Э. Хейвуд ; [пер. с англ. под ред. Г. Г. Водолазова, В. Ю. Вельского]. — М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2005. — 544 с.